

Prepreke na putu realizacije međunarodnih protokola o zaštiti životne sredine

Obstacles on the way of implementing international protocols on environmental protection

Lazar Cvijić^{1}, Jasmina Čiaček², Stefan Marijanović³, Ranko Marijanović⁴*

¹Fakultet za poslovne studije i pravo, Jurija Gagarina 149 A, Beograd, Srbija / Faculty of business studies and law, Jurija Gagarina 149 A, Belgrade, Serbia

^{2,3,4}Univerzitet Alfa BK, Fakultet za bankarstvo, finansije i reviziju, Bul. Maršala Tolbuhina 8, Beograd, Srbija / Alfa BK University, Faculty of Banking, Finance and Auditing, Blv. Maršala Tolbuhina 8, Belgrade, Serbia

*Autor za prepisku / Corresponding author

Rad primljen / Received: 25.03.2024, Rad prihvaćen / Accepted: 19.05.2024.

Sažetak: Dat je kratak hronološki prikaz najznačajnijih protokola i sporazuma koji se tiču klimatskih promena i zaštite životne sredine. Rad analizira prepreke koje se javljaju tokom procesa realizacije međunarodnih protokola o zaštiti životne sredine, fokusirajući se posebno na Kjoto protokol. Kjoto protokol, kao ključni međunarodni sporazum usmeren na smanjenje emisije gasova s efektom staklene bašte, predstavlja važan instrument u globalnim naporima za borbu protiv klimatskih promena. Istražuju se izazovi koji ometaju uspešnu implementaciju Kjoto protokola, uključujući ekonomske, političke, tehničke i pravne aspekte. Ekonomske prepreke uključuju teret prilagođavanja industrije i ekonomija zemalja potpisnica, dok politički faktori obuhvataju nedostatak političke volje i saradnje među državama. Tehnički izazovi proizlaze iz potrebe za inovacijama i tehnološkim prilagođavanjima, dok se pravne prepreke odnose na nedostatak doslednosti u nacionalnim zakonodavstvima. Fokus je stavljen i na raznolikost pristupa različitih zemalja prema Kjoto i drugim protokolima, s obzirom na ekonomske i razvojne razlike. Na osnovu odredbi Kjoto protokola, Srbija kao ne-Aneks i država od tri tržišno zasnovana mehanizma može da koristi samo Mehanizam čistog razvoja (CDM).

Ključne reči: klimatske promene, sporazumi, Kjoto protokol, prepreke.

Abstract: A brief chronological overview of the most important protocols and agreements concerning climate change and environmental protection is given. The paper analyzes the obstacles that arise during the process of implementing international protocols on environmental protection, focusing in particular on the Kyoto Protocol. The Kyoto Protocol, as a key international agreement aimed at reducing greenhouse gas emissions, is an important instrument in global efforts to combat climate change. Challenges hindering the successful implementation of the Kyoto Protocol are explored, including economic, political, technical and legal aspects. Economic obstacles include the burden of adjustment in the industries and economies of signatory countries, while political factors include a lack of political will and cooperation among states. Technical challenges arise from the need for innovation and technological adaptations, while legal obstacles relate to the lack of consistency in national legislation. Focus is also placed on the diversity of approaches of different countries to the Kyoto Protocol, considering economic and development differences. Based on the provisions of the Kyoto Protocol, Serbia as a non-Annex I country, of the three market-based mechanisms can only use the Clean Development Mechanism (CDM).

Keywords: climate change, agreements, Kyoto Protocol, obstacles.

¹orcid.org/0000-0003-2357-7489, e-mail: lazar.cvijic@fppsp.edu.rs

²e-mail: edukacionicentarkarom@gmail.com

³orcid.org/0009-0009-2764-0909, e-mail: stefan.marijanovic56@gmail.com

⁴orcid.org/0000-0001-7959-6473, e-mail: ranko.marijanovic60@gmail.com

UVOD / INTRODUCTION

Krajem 19. veka pojavljuju se prva istraživanja o klimatskim promenama, najpre o uticajima emisije ugljendioksida na klimu. Poslednjih nekoliko decenija ekološki problemi se označavaju se kao najopasniji za održanje planete, a istraživanja klimatskih promena postaju ključna naučna oblast. Od privrede se traži da uvede stroga pravila u svojim poslovanjima po pitanju odlaganja otpada, ispuštanja otrovnih materija u vodu i vazduh, od auto industrije da uvede nove načine pogona za vozila itd. Tokom vremena i kod pojedinaca raste svest o klimatskim promenama, oni se udružuju, preduzimaju akcije, bojkotuju proizvode i brendove koji su označeni kao opasni. Najviše se, ipak, očekivalo i očekuje od konvencija i protokola, pogotovo međunarodnih, globalnih. Jedan od najpoznatijih je Kjoto Protokol iz 1997.g. kao početak promena na bolje. Očekivanja su bila velika, naročito od zemalja koje su označene kao područja s najvećim uticajima na životnu sredinu i klimatske promene. Nedavna konferencija o klimatskim promenama (COP 28) održana u Dubaiju samo potvrđuje da ovakvi susreti ne donose dovoljno po pitanju zaštite životne sredine. U radu se analizira zašto se ovaj Protokol i slični instrumenti ne poštuju u dovoljnoj meri.

1. VAŽNIJI MEĐUNARODNI SPORAZUMI /
IMPORTANT INTERNATIONAL AGREEMENTS

Međunarodne konvencije i protokoli predstavljaju ključne instrumente u globalnim naporima za zaštitu životne sredine. Oni su produkt međunarodnih pregovora i dogovora među državama s ciljem regulisanja pitanja od zajedničkog interesa, uključujući i ekološke brige.

Stokholmska konvencija o okolini (1972): Ova konvencija označava početak modernog međunarodnog prava zaštite životne sredine. Njen fokus bio je na kontrolisanju hemijskih supstanci koje ugrožavaju okolinu.

Montrealski protokol (1987): Ovaj protokol je usvojen 16. Septembra 1987. g. i usmeren je bio na zaustavljanje upotrebe supstanci koje oštećuju ozonski omotač, kao što su freoni i halogenirani ugljovodonici. Dokument je u originalu bio sastavljen na francuskom, ruskom, španskom, arapskom, kineskom i engleskom jeziku. Strane potpisnice su, između ostalog, preuzele obavezu da, u periodu od godinu dana koji počinje nakon sedam meseci od datuma stupanja ovog protokola na snagu, kao i u svakom narednom periodu od godinu dana, njihov obračunski nivo potrošnje kontrolisanih supstanci navedenih u protokolu ne pređe preko nivoa potrošnje iz 1986. godine, koja se uzima kao polazna. Za

isti period, svaka od ugovornih strana koja proizvodi jednu ili više tih supstanci ima zadatak da njen obračunski nivo proizvodnje ne prekorači njen obračunski nivo proizvodnje iz 1986.g. Taj nivo može da poraste za najviše deset odsto u odnosu na nivo iz 1986. godine, isključivo radi zadovoljenja osnovnih domaćih potreba (<https://www.ekologija.gov.rs>) Ovaj protokol je imao dve revizije (London, 1992. g. i Kopenhagen, 2000. g.)

Rio (1992): održan je Samit o planeti Zemlji na kojem je usvojena okvirna konvencija Ujedinjenih Nacija o klimatskim promenama i osnovan sekretarijat UN za klimatske promene. Ovom Konvencijom su se države obavezale da kontrolišu koncentraciju štetnih gasova u atmosferi.

Kjoto protokol (1997): Protokol usvojen u Kjotu (Japan) bio je prvi sporazum koji se bavio smanjenjem emisija gasova s efektom staklene bašte, naročito ugljen-dioksida. Pokrenuo je pitanje neophodnosti međunarodne saradnje u rešavanju ekoloških problema i da li je ekonomski interes važniji od ekološkog. Usvojen je na trećoj konferenciji članova Okvirne konvencije Ujedinjenih nacija o promeni klime, obavezujući je za 37 članica, a najveća odgovornost bila je usmerena na razvijene zemlje kao najveće proizvođače štetnih gasova (<https://ekoblog.info/kjoto-protokol/>).

Pariski sporazum (2015): Pariski sporazum zamenio je Kjoto protokol i postavio novi okvir za globalne napore u borbi protiv klimatskih promena. Glavni cilj Sporazuma bio je ograničavanje porasta globalne temperature (ispod 2°C) s tendencijom zadržavanja na 1,5°C. Kako efekti GHG izazivaju dodatno zagrevanje zemljine površine i atmosfere, neophodno je njihovo smanjenje što je pre moguće. Sporazum je doneo veću fleksibilnost i ambicioznije ciljeve, s naglaskom na doprinos svake zemlje u skladu sa svojim mogućnostima. Bilo je uneseno u dokumenta Sporazuma, da razvijene zemlje moraju pomoći nerazvijenim zemljama u ostvarivanju ciljeva Sporazuma i smanjenju emisija GHG gasova s efektom staklene bašte. Sporazumom se uspostavila obaveza razvijenih zemalja da osiguraju finansijsku podršku zemljama u razvoju i najnerazvijenijim zemljama od najmanje 100 milijardi dolara godišnje, uz ponovno razmatranje ovog iznosa pomoći 2025. godine. Pariski sporazum do sada je potpisalo 177 država, uključujući i Republiku Srbiju (Lukinović i dr., 2017).

Konferencije COP (Conference of the Parties – Konferencije učesnica Konvencije): U periodu posle potpisivanja Pariskog Sporazuma bilo je održano 7 međunarodnih skupova o klimatskim promenama (Marakeš, 2016. g.; Bon, 2017. g.; Katovice, 2018.

g., Madrid, 2019. g.; Glazgov 2021. g.; Šarm El Šeik, 2022. g.). Konferencije o klimatskim promenama bile su fokusirane na pronalaženje metoda za ublažavanje klimatskih promena i adaptaciju privrede na katastrofalne posledice.

Najnovija konferencija, održana u Dubaiju tokom decembra 2023. g. (COP 29), najavila je neophodnost energetske tranzicije i prelaz na obnovljive izvore energije (<https://unfccc.int/news/cop28>).

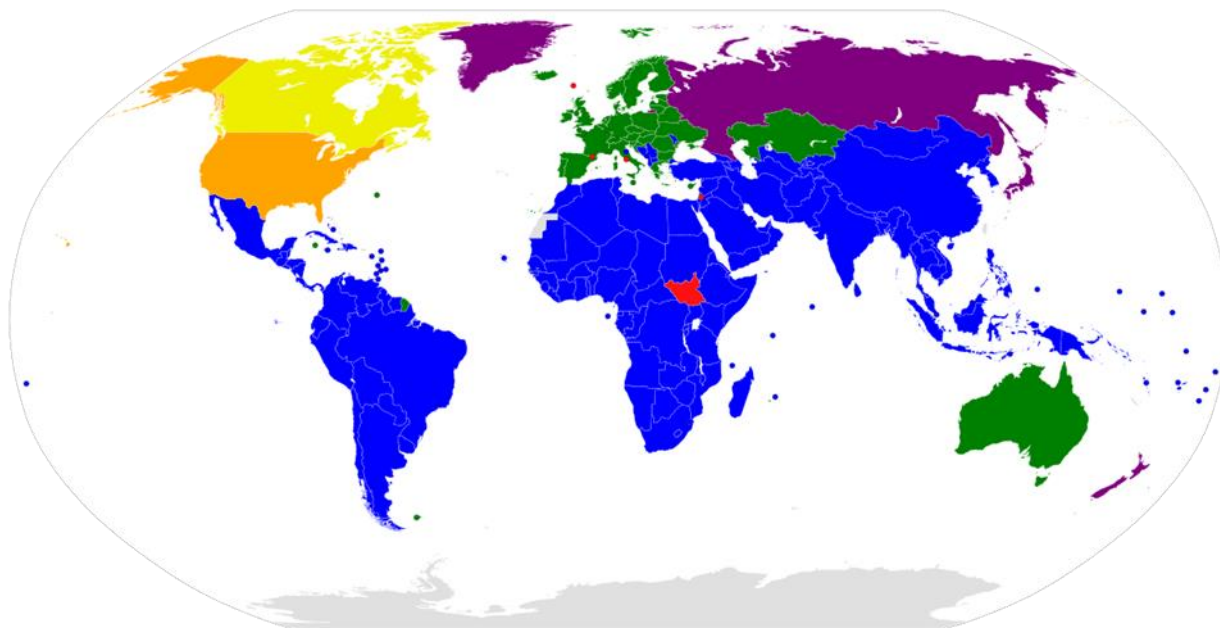
2. KJOTO PROTOKOL I PREPREKE KA OSTVARENJU DOGOVORENOG / KYOTO PROTOCOL AND OBSTACLES TO ACHIEVING THE AGREEMENT

Zahtevi Kjoto Protokola su između ostalih bili da će zemlje sprovesti i/ili dalje razraditi politike i mere u skladu sa svojim nacionalnim okolnostima, kao što su:

- unapređenje energetske efikasnosti u relevantnim sektorima nacionalne privrede,
- zaštita i unapređenje curenja i rezervoara gasova staklene bašte koji nisu pod kontrolom Montrealskog protokola,

- promovisanje održivih oblika poljoprivrede u svetlu razmatranja klimatskih promena, istraživanje i promocija,
- razvoj i povećana upotreba novih i obnovljivih oblika energije, tehnologija sekvenciranja ugljen-dioksida i naprednih i inovativnih ekološki prihvatljivih tehnologija,
- podsticanje odgovarajućih reformi u relevantnim sektorima s ciljem promovisanja politika i mera koje ograničavaju ili smanjuju emisije gasova staklene bašte koji nisu pod kontrolom Montrealskog protokola,
- mere za ograničavanje i/ili smanjenje emisija gasova staklene bašte koji nisu pod kontrolom Montrealskog protokola u sektoru transporta.

Takođe, strane su se obavezale da će saradivati s drugim stranama u cilju poboljšanja individualne i kombinovane efikasnosti njihovih politika i usvojenih mera i da će deliti svoje iskustvo i razmenjivati informacije o takvim politikama i merama, uključujući razvoj načina za poboljšanje njihove uporedivosti, transparentnosti i delotvornosti (Kyoto Protocol).

Slika 1 - Globalna slika strana Kjoto Protokola,

Figure 1 - Global picture of the parties to the Kyoto Protocol

Izvor/Source: https://en.wikipedia.org/wiki/Kyoto_Protocol, prema UN (UNFCCC)

zeleno - Annex B strane s obavezujućim ciljevima u drugom periodu (od 2012.g.)

ljubičasto - Annex B strane s obavezujućim ciljevima u prvom periodu (2008-2012), ali ne i u drugom periodu

plavo - Non-Annex B strane bez obavezujućih ciljeva

žuto - Annex B strane s obavezujućim ciljevima u prvom periodu, ali su se povukle iz Protokola

narandžasto - Potpisnice Protokola koje nisu ratifikovale potpis

crveno - druge zemlje članice UN i posmatrači koji nisu deo Protokola

Sporazum potpisan u Kjotu nije postigao željeni efekat, do ekološke stabilnosti na globalnom nivou nije došlo. Tadašnji aktuelni problemi postoje i danas.

Ovom protokolu je prethodila Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o klimatskim promenama (UNFCCC) usvojena 1992. g.

Pitanje klimatskih promena se dramatično aktuelizuje krajem 80-ih godina XX veka zbog očiglednog negativnog uticaja porasta koncentracije gasova s efektom staklene bašte.

Prema Međuvladinoj komisiji za klimatske promene, koju su osnovali Program Ujedinjenih nacija za životnu sredinu i Svetska meteorološka organizacija 1988. godine, dugoročni efekti su višestruki. Dolazi do porasta nivoa mora širom sveta, što dovodi do poplava i nestanaka pojedinih ostrva koja su naseljena. Glečeri se tope i dolazi do porasta pojava ekstremnih vremenskih nepogoda. Opasnost od izumiranja petine do trećine svih biljnih i životinjskih vrsta.

Montrealiskim protokolom iz 1987. g. zemlje su se obavezale da vremenom ukinu upotrebu freona (CFC) - hemikalije koja se koristi u rashladnim i klima-uređajima, a koja čini da se ozonski omotač smanjuje i da se u njemu pojavljuju rupe kroz koje ultraljubičasti zraci mogu da ugroze zdravlje i živote na planeti. (Kyoto Protocol).

Prema izveštaju Agencije Ujedinjenih nacija za zaštitu životne sredine, došlo je do velikog poboljšanja: uklanjanjem 99 odsto supstanci koje uništavaju ozonski omotač, on se obnavlja. (<https://www.slobodnaevropa.org/a/cetvrt-veka-od-kjoto-protokola>).

Kjoto protokol je najveći broj država ratifikovao 2005. godine kada se očekivalo da će se sve mere i mehanizmi primenjivati u svim državama. Međutim, Sjedinjene Američke Države, kao zemlja s najvećom emisijom štetnih gasova tada, nikada nisu ratifikovale sporazum, dok je Kanada napustila protokol 2011. godine. Rezultati su bili daleko ispod očekivanja, a većina država nije pokrenula konkretne akcije koje je podrazumevala ekološka strategija. Čak su zemlje u razvoju dramatično pojačale emisije gasova narednih godina, što je situaciju vratilo na početak, odnosno do skoro nepromenjene situacije na globalnom nivou. Očekuje se da će se prosečna temperatura povećavati najmanje u narednih 100 godina bez obzira na značajnu redukciju emitovanja štetnih gasova.

Važne tačke protokola se zasnivaju i na principu održivog razvoja i održive poljoprivrede. Održiva poljoprivreda spaja komponente tradicionalnih i modernih tehnika (Jovanović i dr., 2017).

Ovakav pristup čini da se smanjuju efikasnost i mogućnosti održive poljoprivrede i postavlja se pitanje zadovoljavanja potreba čovečanstva jer se broj stanovnika, najviše u nerazvijenim delovima sveta, konstantno povećava (Иованович и др., 2018). Takođe, insistiranje da se u najvećoj meri pređe na obnovljive izvore energije, a ukinu fosilna goriva, čini se da nije u svim zemljama imalo dobar prijem. Iako procene govore da je ovaj način snabdevanja energijom jeftiniji, velikii broj država ne ulaže dovoljno napora i sredstava..

Drugi obavezujući period po Protokolu pokrenut je kada je u decembru 2012. godine u Dohi (Katar), potpisan *Amandman iz Dohe*. Tokom drugog obavezujućeg perioda, strane su se obavezale da će smanjiti emisije gasova s efektom staklene bašte za najmanje 18 posto ispod nivoa iz 1990. godine tokom osmogodišnjeg perioda 2013-2020. Izmene iz Dohe još uvek nisu stupile na snagu.

Sledeći, Pariski sporazum zasnivao se na temeljima nauke, a glavni cilj je bio ograničavanje porasta srednje, globalne temperature, počevši od 2021. g. Sporazum je usvojilo 196 država članica Konvencije (Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o promeni klime, 1992), koje ratifikacijom Sporazuma preuzimaju obaveze smanjenja emisija i doprinosa ispunjenju ciljeva Konvencije u skladu sa svojim mogućnostima, dok su u prethodnom periodu po Kjoto protokolu i Doha amandmanu na Kjoto protokol tu obavezu imale samo industrijski razvijene zemlje. Značaj sporazuma je i u tome što su se države složile da ljudske aktivnosti utiču na promenu klime i da u to nema sumnje, odnosno da je to zvaničan stav.

U Kjoto protokolu uvedena su tri tržišno zasnovana mehanizma – Međunarodno trgovanje emisijama, Zajedničko sprovođenje (JI) i Mehanizam čistog razvoja (CDM). (Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o promeni klime, 1992).

Na osnovu odredbi Protokola, Srbija kao ne-Aneks I država može da koristi samo Mehanizam čistog razvoja (Jovanović i dr., 2013a).

Za zaštitu klime i unapređenje sistema upravljanja rizicima u Prostornom planu Srbije, za period od 2010-2020 godine, određene su prioritete strateške aktivnosti za ublažavanje klimatskih promena. Ministarstvo za infrastrukturu i energetiku je ustanovilo Strategiju za implementaciju Mehanizma čistog razvoja (CDM) u energetskom sektoru Srbije.

Nacionalna strategija za uključivanje Republike Srbije u mehanizam čistog razvoja, za sektore upravljanja otpadom, poljoprivrede i šumarstva je usvojena u februaru 2010. godine (Službeni glasnik RS, broj 8/2010). Strategija daje informacije o

ukupnim i prioritarnim sredstvima za sprovođenje CDM projekata u Republici Srbiji (Nacionalni program zaštite životne sredine, 2010). U novembru 2010. g. usvojen je prvi izveštaj Republike Srbije prema Okvirnoj konvenciji Ujedinjenih nacija o klimatskim promenama.

Glavni kriterijumi za učešće u CDM projektima bili su:

- ratifikacija Kjoto protokola,
- učešće u projektima na dobrovoljnoj osnovi (Golušin i dr., 2011),
- osnivanje nacionalnog tela za sprovođenje projekata mehanizma čistog razvoja u okviru Kjoto protokola (DNA) (Jovanović i dr., 2013).

3. PROBLEMI MEĐUNARODNIH SPORAZUMA / PROBLEMS OF INTERNATIONAL AGREEMENTS

Zašto Kjoto protokol i mnogi drugi međunarodni sporazumi nisu imali značajan uticaj na poboljšanje zaštite životne sredine? Postoji nekoliko razloga:

Nedovoljna obaveznost: Kjoto protokol je kritikovao zbog toga što je primenjivao obavezne ciljeve smanjenja emisija samo na razvijene zemlje, dok su zemlje u razvoju bile oslobođene obaveza. Ovo je ograničilo njegov potencijalni uticaj, jer su emisije iz zemalja u razvoju ubrzano rasle. Razvojem privrede rastao je i njihov uticaj na životnu sredinu (Jovanović i dr., 2018).

Nedostatak univerzalnosti: Mnogi protokoli nisu postigli univerzalnu prihvaćenost. Na primer, Sjedinjene Američke Države nisu ratifikovale Kjoto protokol, a nekoliko drugih zemalja nije sledilo ciljeve i obaveze. Ovakvi postupci obeshrabruju ostale učesnice.

Nedostatak mehanizama sprovođenja i praćenja: Nedostatak čvrstih mehanizama za praćenje i sprovođenje ciljeva i obaveza često je ograničavao efikasnost ovih sporazuma jer nema realnih podataka o tome šta su potpisnice sporazuma sprovele tokom određenog vremena.

Brzi tehnički napredak: Brzi tehnološki napredak i promene u energetskim i industrijskim sektorima često su prestizali sporazume, čineći ih zastarelim ili neadekvatnim. Ubrzani razvoj informacionih tehnologija, novi materijali i načini proizvodnje i upotreba obnovljivih izvora energije brzo menjaju standarde za očuvanje životne sredine koje je teško pratiti (Jovanović Đ i dr., 2014).

Politički interesi: Nacionalni i ekonomski interesi često nadjačavaju obaveze preuzete u okviru međunarodnih sporazuma. I ranije i danas se postavlja pitanje da li je industrija (biznis) važnija od pretnji potencijalnih ekoloških katastrofa. Najnovija ratna

dešavanja poprilično unazađuju sve do sada postignute sporazume.

ZAKLJUČAK / CONCLUSION

Iako su međunarodni sporazumi važni koraci u pravcu očuvanja životne sredine, njihov ograničen uticaj ukazuje na potrebu za sveobuhvatnim rešenjima, većom obaveznošću i boljim mehanizmima sprovođenja kako bi se postigao stvarni napredak u zaštiti životne sredine (Jovanović, Cvijć 2014).

Kakva je šteta od ugrožavanja životne sredine, možda ekološke probleme možemo da izjednačimo s postojećim, potencijalnim i pretećim ratnim stanjima širom kugle zemaljske. I ratna dejstva i klimatske promene utiču da na planeti stalno imamo veliki broj ljudi koji emigrira u mirne ili krajeve s temperaturama pogodnim po život. U ratnim dešavanjima, postoji primirje, zbog prolaska humanitarnog konvoja, razmene zarobljenika i sl., dok kod ekoloških problema, sve strane stradaju.

Velike nade su se polagale u potpisivanje Kjoto protokola (a kasnije i mnogih drugih protokola i konvencija), koji je bio željno očekivan kao prekretnica i početak novog, globalnog odnosa prema zaštiti životne sredine i klimatskim promenama. Na žalost, mnogobrojni nedostaci su pokazali da ne postoji globalna saglasnost i razumevanje stepena problema ugrožavanja životne sredine i klimatskih promena.

LITERATURA / REFERENCES

- [1] Golušin, M., Dodić, S., Vučurović, D., Ostojčić, A., Jovanović, L. (2011). Exploitation of biogas power plant - CDM Project, Vizelj, Serbia, *Journal of Renewable and Sustainable Energy* 3(5), 052701. doi:10.1063/1.3631820
- [2] Иванович, Л., Радосавлевич, М., Ивашов, П., Росич, Н. (2018). Зеленая экономика и оценка воздействия проектов хозяйственной деятельности на окружающую среду и здоровье человека. In: Radosavljević Ž., Jovanović L., Ermakov V., Anđelković M. (Eds), *Challenges of green economy*, Belgrade, 77-92.
- [3] Jovanović, Đ., Jovanović, L., Matavulj, M. (2014). Razvoj i rezultati primene Montrealskog protokola, *Ecologica*, 21(75), 600-606.
- [4] Jovanović, L., Cvijić, L., Tomić, A., Radosavljević, M., Anđelković, M. (2013). Napredak Republike Srbije u pripremi CDM projekata, *Ecologica*, 20(69), 67-72 .
- [5] Jovanovic, L., Cvijic, L., Tomic, A., Radosavljevic M. (2013a). The CDM project activity in the Republic of Serbia, *8th Conference on Sustainable Development of Energy, Water and Envir-*

- onment Systems (SDEWES 2013), Dubrovnik (Croatia) 2013, Digital Proceedings, Paper 0251, 1-7.
- [6] Jovanović, L., Cvijić, L. (2014): The project activities of the renewable energy resources use in the Republic of Serbia, *J. Sustain. Dev. Energy Water Environ. Syst.*, 2(2), 234-242.
- [7] Jovanović, L., Ivannikov, N., Čajka, Z. (2018). Financial resources from the EU funds for the sustainable energy projects in countries of South-east Europe. In: Radosavljević, Ž., Jovanović, L., Ermakov, V., Anđelković, M. (Eds), *Challenges of green economy*, Belgrade, 19-40.
- [8] Kyoto Protocol to the United Nations Framework Convention on Climate Change:
<https://unfccc.int/resource/docs/convkp/kpeng.pdf>
- [9] Lukinović, M., Jovanović, L., Milovanović, S. (2017). Novi globalni sporazum gradonačelnika za klimu i energiju, *Ecologica*, 24(85), 54-58.
- [10] Nacionalna strategija za uključivanje Republike Srbije u mehanizam čistog razvoja Kjoto protokola za sektore upravljanja otpadom, poljoprivrede i šumarstva, *Službeni glasnik RS*, broj 8/2010.
- [11] Nacionalni program zaštite životne sredine, (2010).
<https://www.ekologija.gov.rs/sites/default/files/2021-01/nacionalni-program-zastite-zivotne-sredine-r.srbija.pdf>
- [12] Okvirna konvencija Ujedinjenih nacija o promeni klime, (1992).
https://unfccc.int/files/essential_background/background_publications_htmlpdf/application/pdf/conveng.pdf
- [13] <https://ekoblog.info/kjoto-protokol/>
- [14] <https://unfccc.int/news/cop28-agreement-signals-beginning-of-the-end-of-the-fossil-fuel-era>
- [15] <https://www.ekologija.gov.rs>
- [16] <https://www.slobodnaevropa.org/a/cetvrt-veka-od-kjoto-protokola-klimatske-promene-/32169409.html>